

О. І. ЖУРБА (Дніпропетровськ)

Ф. Й. ТУМАНСЬКИЙ

Федір Йосипович Туманський (1757—1810 рр.) — один з визначних представників регіональної української культури кінця XVIII — початку XIX ст., який залишив помітний слід у малоросійському історіописанні. Серед земляків-сучасників за обсягом зібраного, опрацьованого й опублікованого історичного матеріалу з ним нікому змагатися. За широтою інтелектуальних зацікавлень, ерудицією, вмінням втілювати в життя свої проекти Ф. Й. Туманський також не має собі рівних серед малоросіян того часу. Відомий журналіст, видавець, історик, археограф, письменник і поет, перекладач, етнограф, засновник одного з перших в Російській імперії спеціалізованого історичного журналу — ось таким, справжнім сином енциклопедичного XVIII ст., залишився він у пам'яті сучасників і уявленнях нащадків.

Проте, незважаючи на дуже значний, а для української історіографії подекуди унікальний слід, який залишив по собі Ф. Й. Туманський, його творча, в тому числі й наукова, спадщина залишається майже не дослідженою, а роль і місце в духовно-культурному середовищі невизначеними, а значить і неусвідомленими. Це особливо помітно на тлі доволі інтенсивного вивчення наукової діяльності його сучасників істориків В. Г. Рубана¹, О. І. Рігельмана², М. Ф. Берлінського³, Я. М. Марковича⁴, Євгенія Болховітінова⁵. Водночас не можна сказати, що постать Ф. Й. Туманського є зовсім невідомою українським дослідникам XX ст. Це ім'я завжди згадувалось у загальних історіографічних працях⁶, енциклопедичних і довідкових виданнях⁷, монографіях⁸, йому присвячено декілька статей⁹. Але цим дослідженням, як і багатьом іншим, присвяченим проблемам духовного життя Малоросії другої половини XVIII — початку XIX ст., властиві фрагментарні та бібліографічні підходи, відмова від залучення творчої спадщини Ф. Й. Туманського як джерела власних студій. Сучасні дослідники, як правило, вважають достатнім використовувати праці своїх попередників, їх матеріали і оцінки у вивченні історіографічної ситуації того часу, і тому нерідко опиняються (разом з об'єктом своєї уваги) в дещо “незручних” ситуаціях, навіть коли йдеться про важливі деталі біографії Ф. Й. Туманського. Найбільш типовими непорозуміннями є різне визначення дати народження (1746, 1757, близько 1750, рік народження невідомий), смерті (1805, 1810), місця навчання (Кенігсберг, Геттінген, Петербург) та постійне плутання Федора Йосиповича з його двоюрідним братом Федором Васильовичем. Витоки цих непорозумінь, які при уважному розгляді джерел вирішити досить просто¹⁰, закладені в помилках відомого словника російських письменників Євгена Болховітінова¹¹, існують до нашого часу¹². Не оминув їх і найбільш докладний і кваліфікований біографічний нарис життя й діяльності Ф. Й. Туманського в новітній книзі Ю. С. Шемшученка¹³.

Потужне занурення малороса Федора Туманського у петербурзьке суспільне і духовно-культурне життя кінця XVIII ст., невід'ємною і важли-

вою складовою якого був він сам та його проекти, ускладнювало дослідницьке завдання чіткого, але адекватного визначення його місця в інтелектуальному просторі того періоду. Нерідко, підходячи до розгляду тогочасних духовно-культурних процесів з позицій, властивих самим дослідникам та ідейно-культурній ситуації, в якій вони існували ¹⁴, автори по-різному, як правило, без достатнього аналізу визначали місце Ф. Й. Туманського у культурі того часу. Так, існує міцна традиція вважати його виключно російським діячем, що, до речі, притаманно як дореволюційній, так і радянській (особливо жанру енциклопедичних статей) історіографії. Знаменно, що Ф. Й. Туманський та його твори навіть не згадані у класичній праці М. І. Марченка, можливо, саме через його “неукраїнськість” ¹⁵. Причому така само однозначна ідентифікація Ф. Й. Туманського та його петербурзьких земляків лише як, або насамперед, “українських” чи “російських” діячів також визначена не стільки завданнями аналізу культурної ситуації другої половини XVIII — початку XIX ст., зокрема механізмів включення малоросів у російський духовний простір, визначення їх ролі у формуванні власне української культури та історіографії, скільки намаганням авторів “підтягнути” їх до сучасного і звичного національно-культурного ідеалу ¹⁶. Як це може не здаватися дивним, але, на мій погляд, в оцінках історико-культурного середовища другої половини XVIII — першої половини XIX ст. при аналізі самоідентифікації місцевої культурної еліти принцип історизму найповніше реалізований у працях істориків кінця XIX — початку XX ст., які визначали їх поняттям “малоросійська”, “малоросійське” ¹⁷. Цим підкреслювалися не лише особливості тогочасного територіально-станового самоусвідомлення та місцевого просвітительського патріотизму, що широко реалізовувався в межах Російської імперії, а також відкривалися можливості дослідження еволюції “малоросійства” XVIII — першої половини XIX ст. в “українство” та “малоросійство” різного ідейного і фахового гатунку від другої половини XIX ст. до наших часів. Цікаво, що такі підходи виявилися більш близькими сучасним українським (правда діаспорним) літературознавцям, ніж історикам ¹⁸.

При наявності порівняно значної кількості бібліографічних позицій, присвячених Ф. Й. Туманському, оригінальних досліджень власне його творчості дуже небагато. Серед них виділяється ґрунтовна стаття Н. Білозерської, присвячена журналу “Российский магазин” ¹⁹. Глибокий аналіз одного з найбільших у Росії другої половини XVIII ст. археографічних проєктів десятичного “Собрания разных записок и сочинений... о жизни и деяниях Государя Императора Петра Великого” зробив Є. Ф. Шмурло ²⁰. В рамках завдань своєї монографії світогляд, історичні погляди та археографічні публікації Ф. Й. Туманського були кваліфіковано розглянуті В. В. Кравченком ^{21–22}. Проте вивчення історичного компонента в спадщині дослідника кінця XVIII ст., місце археографічних вправ у його історичній праці, інші проблеми залишилися поза увагою дослідників історичної науки.

Як у долі кожної людини, майбутнє Ф. Й. Туманського значною мірою визначалося його походженням. Він був родом з малоросійської старшинської родини, представники якої в другій половині XVIII ст. відігравали провідні ролі в гетьманській адміністрації ²³. Як і багато однолітків з його соціального середовища, він здобув ґрунтовну іноземну освіту, навчаючись у 1773—1778 рр. у Кенігсберзькому університеті разом зі своїми двоюрідними братами Іваном та Михайлом ²⁴ і слухаючи лекції провідних німецьких професорів (курс філософії Д. Бука, історії і статистики — Вернера, права — Д. Лестока) ²⁵. Існують свідчення, що вже в університеті

Ф. Й. Туманський виявив нахил до літературної творчості, видрукувавши німецькою 4 промови, присвячені Катерині II, Фрідріху II та П. О. Румянцеву ²⁶.

Сповнений сміливих задумів, патріотичних почуттів, просвітницьких ідей молодий Ф. Й. Туманський повернувся в Малоросію і заходився (1778— 1785 рр.) щодо їх реалізації на теренах Гетьманщини, докладаючи значних зусиль у справі дослідження рідного краю, розвитку місцевої освіти, науки та культури.

Особливо інтенсивними були творчі задуми, плани і, головне, активна діяльність молодого Ф. Й. Туманського у 1779—1780 рр. Незважаючи на те, що предметом душевних цілей молоді людини була Малоросія, майже кожний крок у напрямку їх реалізації пов'язувався ним з петербурзьким науковим та літературним світом, підключенням до його проектів, використанням його інтелектуальних, організаційних, фінансових можливостей. Більше того, стимулом власне наукової, в тому числі й історичної, творчості молодого дослідника було безпосереднє залучення його до структур Академії наук.

Вперше Ф. Й. Туманський підключився до такого проекту 1779 р. Петербурзький полтавець П. І. Богданович, користуючись прихильністю директора Петербурзької академії наук С. Г. Домашнєва, 1778 р. добився дозволу розпочати випуск “при Академии наук” наукового журналу, який вийшов під назвою “Академические известия” (роки видання: 1779—1781) ²⁷ і мав на меті інформувати суспільство про найновіші відкриття та історію наук. У журналі, крім самого директора Академії, друкували свої твори академіки І. Г. Георгі, І. А. Гільденштедт, І. І. Лепехін, М. Я. Озерецьковський, П. С. Паллас та інші. Більша частина цих статей була присвячена описам різних регіонів Росії у природничо-науковому аспекті ²⁸. Вірогідно, видавець, формуючи склад авторського колективу, звертався не тільки до членів Академії, а й до більш широкого загалу, зокрема безпосередньо до своїх земляків, які вже тоді не були новачками у петербурзькій періодиці. Можливо, саме таким чином інформація про тематично і жанрово близьке випускникові Кенігсберзького університету видання сприяла залученню Ф. Й. Туманського до участі в літературному відділі “Академических известий” поряд з найавторитетнішими науковцями того часу, стала стимулом до налагоджування з ними особистих наукових контактів. Саме до авторів “Академических известий” І. І. Лепехіна та С. Г. Домашнєва невдовзі полетіли з Глухова натхненні листи з проектами наукового переоблаштування Малоросії, а з твором ще одного із співробітників журналу академіка П. С. Палласа Ф. Й. Туманський познайомив згодом широку російську публіку як перекладач.

Ще одним петербурзьким осередком, через який Ф. Й. Туманський, задовольняючи свої творчі амбіції, входив до літературно-наукових кіл столиці, стало “Собрание, старающееся о переводе иностранных книг” ²⁹. Товариство, створене з метою ознайомити російську публіку з творами кращих західних мислителів XVIII ст., відіграло важливу роль в історії культури, надавши приклад усій тогочасній літературі і створивши певну моду на іноземну, насамперед французьку, перекладну літературу. “Собрание” мало високу офіційну, зокрема матеріальну, підтримку і змогло залучати до своїх лав кращі літературні сили. Причому перекладацька праця набула найширшого розмаху, залучаючи до цієї справи величезне за масштабами того часу число літературних діячів. Протягом існування “Собрания” в його діяльності своїми перекладами брали участь більше 110 літературних працівників ³⁰. До їх числа входила значна кількість

малоросів, найбільш відомі з яких залишили помітний слід у суспільному житті та культурі: І. Ф. Богданович, П. І. Богданович, С. І. Гамалія, С. Ю. Десницький, Я. П. Козельський, Г. В. Козицький, В. Г. Рубан та інші. Серед членів “Собрания” був і дядько Ф. Й. Туманського Іван Григорович Туманський, який служив у Петербурзі у 60—70-ті рр. перекладачем та секретарем Сенату і міг активно залучати талановитого племінника до столичних справ і культурницьких проектів.

Відчуваючи нестачу перекладачів, що гальмувало здійснення просвітницьких планів, керівництво “Собрания” неодноразово друкувало оголошення в “Санкт-Петербургских ведомостях”, сподіваючись таким чином вирішити кадрові проблеми. При цьому публікувалися списки книг, які вже надруковані, тих, що друкувалися в той час, які перекладалися, і тих, які планувалося перекладати. Особам, які бажали перекласти намічені твори, пропонувалося повідомити про це “ценсора и издателя сих переводов г. академика Лепехина, с приложением опыта в переводе, с стихотворцев — стихами, а с прозаических писателей — прозой”³¹. Про те, що шанси Ф. Й. Туманського потрапити до числа обраних були надзвичайно великі, свідчить спостереження радянської дослідниці І. І. Любименко, яка, вивчаючи його німецькомовне листування з Архіву Конференції Санкт-Петербурзької АН, але, не знаючи про навчання Федора Йосиповича у Кенігсберзі, здивовано зазначала, що воно (листування. — *Авт.*) “обнаруживает у автора прекрасное знание этого иностранного языка; оно написано гораздо грамотнее и литературнее иностранных писем большинства русских студентов и адъюнктов Академии”³². Для своїх вправ у “Собрании” Ф. Й. Туманський обрав мандрівні записки академіка П. С. Палласа, над перекладом яких, треба думати, працював не один рік³³.

Таким чином, погоджуючись з тим, що від’їзд Ф. Й. Туманського до Петербурга був викликаний неможливістю реалізувати свої амбітні плани на Батьківщині, підтримуючи лише заочні контакти з столичними культурно-науковими осередками, зазначимо, що самі темпи зростання петербурзького інтелектуального середовища, ускладнення й урізноманітнення форм його існування в останній чверті XVIII ст. створювали такі потужні сили тяжіння, такий великий попит на освічені, підготовлені літературно-наукові кадри, що готові були “перетравити і засвоїти” в космополітичній просвітницькій культурі того часу представників численних російських околиць.

Саме перекладацька, а не наукова в царині української історії³⁴ діяльність відкрила для Ф. Й. Туманського широкі можливості наукової активності на полі загальноімперської культури. 12 жовтня 1779 р. він був обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Як зазначала з цього приводу І. І. Любименко, в протоколі обрання не знаходимо ніякого мотивування його кандидатури, ніяких згадок попередніх заслуг або його зв’язків з Академією. З формальної точки зору, це вірно, але саме через активне підключення молодого літератора до журнальних та перекладацьких проектів, в яких головну роль відігравали провідні діячі Академії, він став добре відомим у академічних колах, що, на нашу думку, й було вирішальним при обранні Ф. Й. Туманського членом-кореспондентом Академії, що, зрозуміло, для 22-річної людини було певним авансом, який, як могла сподіватися Академія, талановитий малорос виправдає вповні. Справді, вже через два місяці науково-дослідницький та організаційний тиск Ф. Й. Туманського, який завзято взявся відпрацьовувати свої “борги”, на керівництво Академії виявився настільки потужним, що її директор С. Г. Домашнев, мабуть, не без іронії, назвав настирного провін-

ціала в одному з своїх листів від січня 1780 р. “усердным и горячим к наукам”³⁵. Водночас навряд чи варто перебільшувати факт обрання Ф. Й. Туманського членом-кореспондентом Академії, а тим паче впадати в надмірне захоплення з цього приводу, наголошуючи, що “22-річний член-кореспондент — це, мабуть, рекорд, не перевершений досі”³⁶. Цей статус в останній чверті XVIII ст. надавався Академією не за заслуги в наукових галузях, а присуджувався насамперед перспективним, на її думку, інформаторам з провінції і не надавав звичних для нашого часу академічних прав і переваг.

Інша річ, що сам Ф. Й. Туманський, треба думати, сприйняв присуджене звання з натхненням і, значно перевищуючи покладені на членів-кореспондентів обов’язки, виступив справжнім реформатором не лише наукового й освітнього життя Малоросії, але й самої організаційної структури Петербурзької академії наук.

За період з середини жовтня 1779 р. по середину лютого 1780 р. відомо 8 листів Ф. Й. Туманського до керівництва Академії. Ще один лист датовано 18 грудня 1780 р. Це наочно свідчить про інтенсивність його контактів з петербурзьким науковим світом, про спроби включитися самому і включити коло малоросійських духовно-культурних потреб та проєктів до загальноімперського наукового простору, ангажувати освічене суспільство російської столиці у малоросійські проблеми та зацікавлення.

6 грудня 1779 р. Ф. Й. Туманський подав президенту Малоросійської колегії П. Румянцеву проєкт всебічного обстеження Малоросії, за яким пропонувалося через підлеглих йому осіб збирати відомості відповідно за двома програмами (перша стосувалася опису міст, друга — сільських населених пунктів). В проєкті передбачалося зазначати час заснування поселення, його положення, кількість мешканців, їх мову, одяг, управління, відомості про господарську діяльність, флору і фауну регіону, забобони, звичаї, обряди, народні прикмети. Для дослідження становлення Ф. Й. Туманського як історика й археографа важливою є наявність у його проєкті завдання розшукувати по канцеляріях чи у приватних осіб будь-які записки та літописи про Малоросію і знімати з них списки. Як підкреслював М. П. Василенко, програма Ф. Й. Туманського мала особливе значення не лише тому, що в ній відбилася та любов до вивчення рідного краю, яка яскраво виявилася у малоросійської інтелігенції кінця XVIII — початку XIX ст., але й тому, що вона не залишилася без практичного втілення. Більшість дослідників, за деяким виключенням³⁷, згодні з тим, що ця програма могла стати еталоном, за яким згодом були створені “Топографическое описание Черниговского наместничества” О. Шафонського (1786 р.) та “Описание Черниговского наместничества” Д. Пашенка (1781 р.), і навіть бралася до уваги укладачами описів губерній Лівобережної України початку XIX ст.³⁸ В усякому разі з програмою опису Малоросії 1779 р. дуже схожий проєкт опису Чернігівської губернії, складений 1816 р. М. Є. Марковим, знайомим Ф. Й. Туманського³⁹.

Хоча подібний план уперше з’явився на українських землях імперії, його поява викликана насамперед загальноросійськими чинниками. Губернська реформа 1775 р. створила урядову потребу докладних господарчостатистичних та історико-топографічних описів нових адміністративних одиниць і породила сенатський указ 1 листопада 1777 р., що зобов’язував намісників і губернаторів розпочати їх складання⁴⁰.

Водночас з подібною ініціативою виступила й Академія наук, де вже за декілька десятиліть до того утвердилася досить тривала, хоча й не така успішна, традиція і нагромадився певний досвід складання планів і про-

грам регіональних описів. Відомі направлені на обстеження регіонів Росії анкети В. М. Татищева, Г. Ф. Міллера, М. В. Ломоносова. Особливе місце в цій справі займають експедиції, організовані для опису регіонів імперії в 1768—1774 рр. Академією наук. Очолювали експедиції провідні діячі АН — П. С. Паллас, С. Г. Гмелін, М. Я. Озерецьковський, І. І. Лепехін, І. П. Фальк, І. Г. Георгі, які не лише досягли блискучих наукових результатів, але й викликали значний суспільний інтерес до цієї справи. Реалізуючи цей проект, Академія відмовилася від узагальнюючого статистико-географічного вивчення всієї території Росії, насамперед через її колосальні масштаби. Окрім того, результати багатьох згаданих експедицій мали природничий та економічний характер, лише спорадично торкалися проблем місцевої історії, суспільних відносин, етнографії. Але підбадьорена успіхами попереднього вибіркового обстеження, стимульована загальнодержавними потребами, Академія наук намітила у 1777 р. новий грандіозний проект енциклопедичного опису всієї Росії. Для цього був утворений Топографічний комітет, до якого увійшли кращі наукові сили: академіки С. Я. Румовський, П. С. Паллас, Е. Лаксман, І. І. Лепехін, І. А. Гільденштедт, ад'юнкти П. Б. Іноходцев та І. Г. Георгі. Комітет розробив “Проспект топографического описания России”, надрукований 1780 р. в “Академических известиях” під назвою “Начертания общего топографического и физического описания Российской империи, предпринятое Санкт-Петербургской Академией наук”⁴¹. Його друга частина, присвячена історичному опису Російської держави, мала вміщувати розділ “Особенные перемены, случившиеся с подвластными России народами”, де планувалося представити “историю его (народа. — О. Ж.) покорения, обитаемые места, число душ, веру, род жизни, нравы, одевания, хозяйства, язык, искусства, ремесла и т. д.”⁴². Проект цей, хоча й не був реалізований, але визначив і науково обґрунтував основні напрямки такої праці на майбутнє. Ф. Й. Туманський був знайомий з “Проспектом топографического описания” або з планами топографічного комітету ще до їх публікації 1780 р. в “Академических известиях”, тому самому часописі, в якому він дебютував як письменник, що свідчить про його добру обізнаність з науковою ситуацією в столиці. Без сумніву, ці проекти виявилися близькими йому і стали зразком для власного плану наукового обстеження Малоросії.

Як свідчить текст програми Ф. Й. Туманського, вона була складена за його ініціативою (а не за наказом президента Малоросійської колегії, як вважав О. Оглоблин⁴³), причому сам автор наголошував на тому, що особисто підставою звернення до начальника Малоросії стало обрання його членом-кореспондентом Академії наук, яка “тем самым обязала меня остающееся от должности свободное время посвятить полезным отечеству моему наукам и занятиям”⁴⁴. Ф. Й. Туманський особливо підкреслював зв'язок своїх проектів з планами Академії: “Я, сие ныне уже по должности моей исполняя и соответствуя оной Академии в сочинении Топографического о России описания намерению, имею честь представить при сем Вашему Сиятельству два образца по обстоятельному Малороссии описанию”⁴⁵.

Водночас основним методом складання такого фундаментального опису Ф. Й. Туманський не без підстави вважав адміністративні канали. В цьому розумінні його пропозиція стояла ближче до методів, якими пропонувалося збирати відомості відповідно до сенатського указу 1777 р., а не до планів Топографічного комітету, виконання яких покладалося насамперед на співробітників самої Академії. До надання відповідної інформації він просив П. О. Румянцева залучити магістрати, полкові та сотенні кан-

целярії, курінних отаманів та прикажчиків для того, щоб усі зібрані матеріали, які повинні надходити до Малоросійської колегії, були передані йому “к надлежащему по приведении чрез критику в порядок употребления”. Звернемо увагу на те, що Ф. Й. Туманський свідомо виділяв два етапи доведення твору до логічного завершення: період вирішення евристичних завдань та критичний розгляд зібраного матеріалу кваліфікованим дослідником. Якщо сприймати “описи як історичний жанр”⁴⁶, то варто зазначити, що проголошення критики джерел невід’ємним і обов’язковим елементом наукової праці у програмі 1779 р. зустрічається чи не вперше в українській історіографії. На нашу думку, це стало наслідком вправного студіювання Ф. Й. Туманським творів німецьких гуманітаріїв під час навчання в університеті та уважного спостереження за станом російської історичної науки.

Майже одночасно, в тому ж грудні 1779 р., в листі з Глухова до петербурзького академіка І. І. Лепехіна Ф. Й. Туманський, виступаючи, як він сам підкреслював, не лише від власного імені, але й як представник “многих из здешних господ и жителей да и всех мест Малыя России наук любителей”, які зазнавали великих перешкод у задоволенні своїх книжкових запитів, пропонував свої послуги у відкритті академічної книгарні у Глухові задля “пользы здешнего края и для Академии”. Причому об’єктом нарікань, через який ці труднощі виникали, “из всех мест Малыя России наук любители” вважали Санкт-Петербурзьку академію наук, яка “долгое время пропустила, не стараясь снабдить сей край книгами, которых здесь с великою трудности достают”. Цей фрагмент заслуговує на особливу увагу не лише з огляду на важливу інформацію про зростаючі запити малоросійської освіченої публіки останніх років існування Гетьманщини. Важливо також те, звідки вона очікує їх задоволення. Орієнтація на Петербург як на провідний центр своїх духовно-культурних інтересів виявляється тут настільки яскраво, наскільки наївними здаються інвективи на адресу імперського наукового центру.

Як свідчить лист, Ф. Й. Туманський провів докладний, кажучи сучасною мовою, моніторинг книжкового ринку Гетьманщини і визначив основну проблематику зацікавлень потенційних малоросійських читачів того часу, а також той рівень цін на книжкову продукцію, який давав би змогу забезпечити її оптимальну реалізацію: “Расход хороший будут здесь иметь книги экономическия и все, до камерной науки касающиеся; историческия, сочиняемые и переводимыя; географическия; классические переведенные греческие и римские стихотворцы и ораторы; книги политическия и записки славных мужей; летописи; повести о делах царей, государей и великих мужей; сочинения в подтверждение или опровержение вере служащая и все богословския; комедии, трагедии и романы; путешествия, как, например, Григоровичев путник; письма о разных материях; также касающиеся до юриспруденции указы, учреждения, регламенты и сему подобные. Поменьше, однако ж, будут расходиться книги математическия, физическия и до горного искусства надлежащая”. Така інформація робить цей лист цінним джерелом вивчення духовних запитів та культурних орієнтирів малоросійської еліти напередодні ліквідації автономії Малоросії. Як бачимо, навколо Ф. Й. Туманського згуртувалися представники освіченої малоросійської знаті, які “с радостью обещают быть споспешниками “сему благому делу”⁴⁷. Незабаром у листі від 25 січня 1780 р. до директора Санкт-Петербурзької академії наук С. Г. Домашнева Ф. Й. Туманський переконував академічне керівництво в тому, що “здешние жители жаждут, требуют и нетерпеливо ожидают” відкриття згадуваної книгарні.

В листі до С. Г. Домашнєва був розгорнутий ще один проект Ф. Й. Туманського, суть якого полягала в утворенні у Глухові Академічного зібрання — свого роду Малоросійської філії столичної Академії наук — для того, щоб “служить **единым основанием** (підкреслено нами. — О. Ж.) к утверждению больших в науках заведений, а паче полезных училищ”⁴⁸. Сподіваючись на підтримку місцевих “благотельствующих наук любителей”, Ф. Й. Туманський не лише брав на себе справу організації збирання грошей на утворення Зібрання та училищ, але й рішуче декларував готовність переказати задля цього кошти з власного невеликого жалування, а також передати для заснування бібліотеки Зібрання всю свою книгозбірню, подаючи цим достойний приклад землякам⁴⁹. І хоча план утворення в Глухові Академічного зібрання був прихильно зустрінутий директором Санкт-Петербурзької академії наук, він так і залишився на папері. До речі, згода керівництва вищої наукової установи Росії на утворення філії в Україні робить досить хитким висновок О. Оглобина про те, що головною причиною невдачі цього проекту стала його неприйнятність для російських урядових кіл. Не до кінця з’ясованою є також доля наміру відкрити в Глухові академічну книгарню. І хоча О. Оглобин зробив неспівмірне припущення, що вона, ймовірно, була заснована і навіть деякий час працювала, джерела не дають можливості з упевненістю стверджувати це.

Вірогідно, що одним з вирішальних чинників нереалізованості глобальних науково-культурних планів Ф. Й. Туманського в Малоросії стала адміністративна реформа 1781 р., яка перетворила стольне місто Глухів у глухий провінційний кут, в котрий раз за історію Гетьманщини змінивши її культурно-освітнє та політичне осердя та цілковито переорієнтувавши інтереси малоросійської знаті з просвітницько-наукових проектів на вирішення нагальних життєвих питань, пов’язаних з видобуванням посад і облаштуванням у нових адміністративних центрах. Окрім того, і сама Академія наук виявилася не готовою відкривати провінційні філії, не маючи матеріальної можливості доводити до завершення багато з власних проектів. Так чи інакше, але сам план Академічного зібрання у Глухові напередодні загальноросійської освітньої реформи є свідченням готовності малоросійського суспільства утвердити у себе освітні заклади загальноімперського зразка, що спростовує думку про те, що із запровадженням у Малоросії і Слобожанщині народних училищ “було покінчено з національною школою України й розпочато **насаджування чужих за духом** (підкреслено нами. — О. Ж.) навчальних закладів”⁵⁰.

Таким чином, своє обрання 1779 р. членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії наук Ф. Й. Туманський ознаменував першими публікаціями в журналі “Академические известия”, проектами переоблаштування науково-культурного життя України, зорієнтованими на петербурзький тип інтелектуальної діяльності, а також віршами на день народження великого князя, згодом імператора Олександра Павловича, що були написані в російському і німецькому варіантах та видрукувані того ж 1779 р. у московській друкарні М. І. Новикова. Проте спроба плідно співпрацювати зі столичними культурно-освітніми та науковими осередками звіддала, з Малоросії, наприкінці XVIII ст. виявилася справою складною, якщо не неможливою.

Наявним доказом цього стало листування Ф. Й. Туманського з керівництвом Академії наук з приводу ще одного проекту, реалізація якого виявилася для нього неможливою у відриві від столиці. 28 грудня 1779 р. Ф. Й. Туманський звернувся до конференц-секретаря Санкт-Петербурзької академії наук І. А. Ейлера з проханням вислати йому до Глухова руко-

писи і видання літописних зводів, серед яких називалися Радзивіллівський, Никонівський, Софіївський та інші, що були йому необхідні для довершення “повної історії Малоросії”⁵¹. З приводу саме таких запитів Ф. Й. Туманського варто зазначити суттєві для тогочасного малоросійського історіописання новації. В цьому так і нереалізованому і невідомому нам плані фундаментальної історії Гетьманщини проглядався відвертий намір на ґрунтовне, на основі широкого використання літописних джерел, залучення до історії Малоросії давньоруського періоду, який у традиційному й добре відомому освіченим малоросам козацькому літописанні завжди залишався лише як необхідна вступна частина до опису власне козацького минулого. Треба думати, що такі зразки образу вітчизняної давнини переставали задовольняти духовні запити освічених кіл Лівобережної України останньої чверті XVIII ст.

Однією з причин такої історіографічної переорієнтації, вірогідніше за все, ставала активна археографічна і дослідницька діяльність, розгорнута в 60-ті — 70-ті рр. Санкт-Петербурзькою академією, в якій провідну роль відігравали Г. Ф. Міллер та А. Л. Шлецер⁵². Імовірно, Ф. Й. Туманський не випадково в листі до І. А. Ейлера називав саме ті пам’ятки, що були видані тоді Академією (Никонівський, Радзивіллівський літописи, Руська правда, Судебник Івана IV тощо). Це були перші спроби науково-критичного видання джерел давньої руської історії, які не могли не привернути увагу освічених малоросіян. Цілком можна припустити, що ще в студентські роки, перебуваючи у Кенігсберзі, Ф. Й. Туманський ознайомився з дослідженням А. Л. Шлецера “Probe russischen Annalen” (“Спроба аналізу руських літописів”), що вийшло 1768 р. у Геттінгені, де автор на практиці застосовував ті прийоми критики літописів, які він проголошував і обґрунтовував у відомій записці до Академії наук 1764 р. Ця записка стала епохальною для розвитку російської історичної науки. Автор представив у ній стрункий план необхідних етапів написання повної російської історії, який був опертий на досвід розвитку історіописання у Західній Європі. Він вважав, що для того, щоб розпочати писати “повну” історію, треба опрацювати наявні історичні джерела, обробка яких повинна складатися з трьох етапів: 1). Критичний, який передбачає: а) Пошук, збирання та докладний науковий опис літописів. б) Критичне порівняння текстів різних списків одного й того ж літопису між собою з метою з’ясування розбіжностей і виявлення таким чином “чистого”, первинного тексту. 2). Його граматичне вивчення, тобто зрозуміння сенсу, насамперед через глибоке опанування давньої мови літописів, усіх слов’янських діалектів. Примітно, що А. Л. Шлецер згадував про значну допомогу, яку надавав йому в цьому Г. А. Полетика. 3). Історичне вивчення, тобто порівняння змісту різних літописів для критичної перевірки різномірних відомостей, які вони несуть⁵³.

Окрім того, Ф. Й. Туманський, налаштований на тісну співпрацю з Академією і досконало володіючи німецькою мовою, не міг не знати і не враховувати досвід знаменитого історичного збірника “Sammlung russischer Geschichte” (“Зібрання російської історії”. 1732—1764), який Г. Ф. Міллер видавав у Санкт-Петербурзі і в якому вперше надрукував уривок з “Повісті минулих літ” з досить докладним коментарем, де повною мірою виявився метод критичного аналізу джерел ще до появи на російському історіографічному просторі праць А. Г. Шлецера⁵⁴. Одночасно Г. Ф. Міллер очолював найпопулярніший російськомовний академічний журнал XVIII ст. “Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие” (1755—1764), який багато уваги приділяв історичним сюжетам і згрупував навколо себе майже всі найкращі літературно-наукові сили⁵⁵.

Саме тому, виходячи з тієї історіографічної ситуації, що склалася в російському історіописанні, Ф. Й. Туманський першим з численних малоросійських інтелектуалів, випереджаючи аналогічні проекти і бажання А. Чепи, В. Полетики, О. Безбородька, Я. Марковича та інших, ставив перед собою завдання створення не стільки “повної” (яка вже була представлена зразками докладних і коротких козацьких літописів), скільки *наукової* історії Малоросії, яка відповідала б новим історіографічним вимогам. На нашу думку, саме таке зрозуміле, але непосильне завдання і стало головною причиною того, що всі ці численні проекти залишилися нереалізованими.

Варто зауважити з цього приводу, що на той час не лише регіональна, але й російська історіографія в цілому не була ще готова до виконання такого завдання. На думку А. Г. Шлецера, висловлену у вступі до “Нестора” на початку XIX ст., де він вмістив нарис історії російського історіописання, 1770—1790 рр. були таким періодом в російському історичному письменстві, “якого ще ніколи не було в світі”. Причому його якісні характеристики були, на думку вченого, пов’язані зовсім не з публікацією цілих історій Росії В. М. Татищева та М. М. Щербатова. “Новое и приятное явление” в російському історіографічному процесі того двадцятиліття А. Л. Шлецер вбачав у тому, що розпочалося нечуване до того масове видання різних джерел та матеріалів російської історії⁵⁶, що викликало відчутну й органічну потребу в джерелознавчих рефлексіях у тій галузі, яка зветься нині археографією, що поступово привчало дослідників до нового критичного типу історичного письменства. Саме в середині згадуваного періоду на цей шлях ступив і Ф. Й. Туманський.

ДОДАТОК

ОПУБЛІКОВАНІ ВИДАННЯ Ф. Й. ТУМАНСЬКОГО

Журнали, які видавав і редагував Ф. Й. Туманський

1. Российский магазин трудами Феодора Туманского. — СПб., 1792—1793. — Ч. 1. — 557 с., 2 л. табл.; 1793. — Ч. 2. — [2], IV, 572 с., 2 л. табл.; 1793—1794. — Ч. 3. — [2], II, 517 с., 2 л. карт.
2. Лекарство от скуки и забот. Еженедельное издание. — СПб., 1786. — Ч. 1. — 280, [7] с.; 1787. — Ч. 2. — 208 с.
3. Зеркало света. Еженедельное издание. — СПб., 1786. — Ч. 1. — [20], 391, [9] с.; Ч. 2. — [2], 312 с., [6] с.; Ч. 3. — [2], 272 с., [5] с.; 1787. — Ч. 4—6. — [2], 845, [5], [2], [2], [10], [4] с.

*Періодичні видання, з якими співробітничав
Ф. Й. Туманський*

4. Академические известия / Издание СПб., Академии наук, издатель П. И. Богданович. — СПб., 1779—1781. — Ч. 1—8.
5. Описание о происходившем при возобновлении выборов Санктпетербургской губернии в январе 1792 года // Санктпетербургские ведомости. — 1792. — № 13. — Прибавления. — 10 с.

Переклади Ф. Й. Туманського

6. **Цахарие Юст Фридрих Вильгельм.** Кот во аде. Забавная поэма. Творение на немецком г. Захарии. Вольное переложение **Феодора Туманского.** — СПб., 1791. — 46 с.

7. О благодравии. Творение **Дионисия Катона**. Вольное переложение **Федора Туманского**. — СПб., 1791. — 29, [2] с.

8. Палефата греческого писателя о невероятных сказаниях. Переложил и примечаниями своими изъяснил **Феодор Туманский**. — СПб., 1791. — [14], 132 с.

9. **Паллас П. С.** Путешествие по разным провинциям Российской империи. С немецкого языка на российский перевел бунчуковый товарищ **Федор Туманский**. — СПб., 1786. — Ч. 2. — Кн. 1. — [2], 3, 476 с.; Кн. 2. — [2], 571 с. — 43 л. илл. и карт.

Поетична творчість Ф. Й. Туманського

10. Песнь на высокаторжественный день рождения... великого князя Александра Павловича, 12 декабря всеподданнейше приносимая Федором Туманским, малороссийским бунчуковым товарищем. — М., 1779. — 15 с. (параллельные тексты на русском и немецком языках).

11. Его превосходительству милостивому государю Петру Васильевичу Завадовскому. Ода. — СПб., 1791. — [4] с.

12. Его светлости князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому милостивому государю. Стихи. — СПб., 1791. — [6] с.

13. На всерадостный день рождения Ея Императорского Величества Екатерины Вторыя апреля в 21 день 1791 года. Стихи. — СПб., 1791. — [8] с.

14. Переписка Прозерпины и Меркурия. Иносказание на 1791 год Федора Туманского. Стихи. — СПб., 1791. — [7] с.

15. Юния 29 1792 года в тезоименитый день... великого князя Павла Петровича. Ода. — СПб., 1792. — 16 с.

Дидактичні твори Ф. Й. Туманського

16. Новый детский месяцеслов. С краткою историю, географиею и хронологиею, всеобщую и российскую и примечаниями из астрономии. — СПб., 1787. — [2], 233 с. — 3 л. табл. Черт.

Географічні описи, видані і відредаговані Ф. Й. Туманським

17. **Коковцов М. Г.** Достоверные известия об Альжире, о нравах и обычаях тамошнего народа, о состоянии правительства и областных доходов, о положении Варварийских берегов, о произростаниях и прочем с верным чертежом. Сочинение российского офицера, все то на месте обозревшего. — СПб., 1787. — [16], 144 с. — 1 л. карт.

18. Описание Архипелага и Варварийского берега, изъясляющее положение островов, городов, крепостей, пристаней, подводных камней и мелей, число жителей, веру, обряды и нравы их с присовокуплением древней истории и с тремя чертежами. — СПб., 1786. — [8], 130 с., 3 л. карт.

Історичні дослідження та археографічні публікації Ф. Й. Туманського

19. Объявление [Об издании Полного описания деяний Его Величества Государя Императора Петра Великого]. — СПб., 1786. — [7] с.

20. Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях Государя Императора Петра Великого. — СПб., 1787. — Ч. 1. — [8], 310 с.; Ч. 2. — [7], 335 с.; Ч. 3. — [2], 493 с.;

Ч. 4. — 279, [8] с.; Ч. 5. — [2], 333 с.; Ч. 6. — [2], 261 с.; Ч. 7. — 328 с.; 1787. — Ч. 8. — 336 с.; Ч. 9. — [11], 324 с.; Ч. 10. — [3], 299 с.

21. Полное собрание деяний его Величества Государя Императора Петра Великого. — СПб., 1788. — Ч. 1. — LVI, [2], 282, [8] с., 11 л. портр., илл.

22. Созерцание славных жизни святого благоверного великого князя Александра Ярославовича Невского. — СПб., 1789. — 42 с.

¹ Кравченко В. В. Візитна картка України-Гетьманщини 1773 року // Схід—Захід. — Харків, 2001. — Вип. 3. — С. 251—317.

² Сас П. М., Щербак В. О. Історія України у висвітленні О. І. Рігельмана // Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 5—31.

³ Брайчевський М. Ю. Максим Берлінський та його “Історія міста Києва” // Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 5—20.

⁴ Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (Творча спадщина родини Марковичів) // Матеріали наукової конференції (28—29 травня 1998 р., м. Глухів) / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К., 1999. — 235 с.

⁵ Ананьєва Т. Б. “Читайте для познання Києва...” // Болховітинов Є. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 5—34.

⁶ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — С. 60—62; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 60—62; Колесник І. І. Українська історіографія. XVIII — початок XX століття. — К., 2000. — С. 195.

⁷ Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII—XX ст.). — К., 1994. — С. 3—8; Вомперський В. П. Словари XVIII века. — М., 1986. — С. 99.

⁸ Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст. — К., 1988; Шемшученко Ю. С. Наш друг Туманский. К 200-летию со дня рождения. — К., 2000. — 654 с.; Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959.

⁹ Любименко И. И. Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии Наук в Глухове и о написании истории Украины // Вестник Академии Наук СССР. — 1935. — № 5. — Стлб. 49—54; Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський // Пам'ять століть. — 1998. — № 5. — С. 135—138; Журба О. І. Публікації з історії козацтва та Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького на сторінках українського історичного журналу XVIII ст. // ДІАЗ. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1. — С. 186—189.

¹⁰ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. — К., 1998. — Т. V. — Вип. 2. — С. 66; Лист П. Я. Литвинові (уроджені Бартош, онуки Ф. Й. Туманського) до редакції журналу “Русская старина”. 20 червня 1875 г. — Глухів. — РВ ІРЛІ (Пушкінський дім). — Ф. 265. — Оп. 2. — № 4071. — Арк. 9—12; Туманские: Материалы В. Л. Модзалевского к пятому тому “Малороссийского родословника”. — ІР НБУ. — Ф. II. — № 16628—16634.

¹¹ Евгений (Болховитинов). Туманский Федор Васильевич // Евгений (Болховитинов). Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужеземцев, писавших в России. — М., 1845. — Т. 2. — С. 226—227.

¹² Перковський А. Туманський Федір Йосипович // Малий словник історії України / Відп. ред. В. С. Молі. — К., 1997. — С. 394; Туманський Федір Васильович // Українська радянська енциклопедія. — К., 1964. — Т. 15. — С. 5; Паламарчук Л. С. Туманський Федор Васильович // Украинская советская энциклопедия. — К., 1984. — Т. 11. — С. 292; Туманский Федор Васильевич // Украинский советский энциклопедический словарь. — К., 1989. — Т. 3. — С. 416; Колесник І. І. Українська історіографія. XVIII — початок XX століття. — К., 2000. — С. 195; Попович М. Нарис історії української культури. — К., 1999. — С. 317.

¹³ Шемшученко Ю. С. Федор Осипович Туманський // Шемшученко Ю. С. Наш друг Туманський. К 200-летию со дня рождения. — К., 2000. — С. 180—197.

¹⁴ Портнова Т. В. Еволюція образу малоросійської історичної науки середини XVIII — початку XIX століття в українській історіографії // ДІАЗ. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 20—27.

- ¹⁵ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — 258 с.
- ¹⁶ Оглоблин О. Туманські // Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 238—261; Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський // Пам'ять століть. — 1998. — № 5. — С. 135—138; Журба О. І. Публікації з історії козацтва... — С. 186—189; Мурав'єв В. А. Новый украинский историко-археографический сборник // АЕ за 1998. — М., 1999. — С. 327.
- ¹⁷ Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 253—255; Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины. I. Яков Михайлович Маркович // КС. — 1894. — № 12. — С. 349—387; II. Алексей Иванович Мартос. — 1895. — № 2. — С. 170—194; III. Александр Михайлович Маркович. — 1897. — № 1. — С. 92—111; № 2. — С. 275—310.
- ¹⁸ Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. — К., 1998. — 256 с.; Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. — К., 1997. — 604 с.
- ¹⁹ Белозерская Н. Исторический журнал XVIII века ("Российский магазин", издаваемый с сентября 1792 по март 1794 года, три части) // ЖМНП. — 1898. — Ч. СССХV. — № 1. — С. 61—84.
- ²⁰ Шмурло Е. Ф. Петр Великий в оценке современников и потомства. — СПб., 1912. — Вып. 1: XVIII век. — III, II, 108, 161 с.
- ^{21–22} Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... — С. 60—62.
- ²³ Оглоблин О. Туманські. — С. 238—261; Модзалевський В. Л. Туманські // Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. — К., 1998. — Т. V. — Вип. 2. — С. 61—82.
- ²⁴ Оляничин Д. Пам'ятки з минулого українського духовно-культурного життя в Кенігсберзі // Науковий збірник в 30-річницю наукової праці професора доктора Івана Огієнка. — Варшава, 1937. — С. 106.
- ²⁵ Оглоблин О. Туманські. — С. 248.
- ²⁶ Шемшученко Ю. С. Федор Осипович Туманский. — С. 186.
- ²⁷ Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века: 1725—1800. — М., 1966. — Т. 4. — С. 117—118.
- ²⁸ Берков П. Н. История русской журналистики XVIII века. — М.—Л., 1952. — С. 326—330.
- ²⁹ Семенников В. П. Собрание, старающееся о переводе иностранных книг, учрежденное Екатериной II. 1768—1783 гг.: Историко-литературное исследование. — СПб., 1913. — 99 с.
- ³⁰ Там же. — С. 9.
- ³¹ Там же. — С. 16.
- ³² Любименко И. И. Проект 1779 г... — Стлб. 51—52.
- ³³ Паллас П. С. Путешествие по разным местам Российского государства по повелению Санкт-Петербургской Императорской Академии Наук. С немецкого на русский перевел бунчуковый товарищ Федор Туманский, Императорской Академии Наук, Королевского Немецкого собрания корреспондент и учрежденного при Московском Императорском университете Российского собрания член. — СПб., 1786. — Ч. 2. — Кн. 1. — 3, 476 с.; Кн. 2. — 571 с.
- ³⁴ Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський. — С. 136; Шемшученко Ю. С. Федор Осипович Туманский. — С. 182.
- ³⁵ Цит. по: Любименко И. И. Проект 1779 г... — Стлб. 51.
- ³⁶ Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський. — С. 136.
- ³⁷ Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд "Черниговского наместничества типографическое описание". — Нежин, 1910. — С. 13, 107.
- ³⁸ Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 253—255; Оглоблин О. Туманські. — С. 249; Ананьева Т. Б. Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 17.
- ³⁹ Журба О. І. Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку XIX століття // ДІАЗ. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 93—96.
- ⁴⁰ Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание". — С. 3, 4.
- ⁴¹ Пештич С. Л. Русская историография во второй половине XVIII в. — Л., 1971. — Ч. 3. — С. 157.
- ⁴² Там же. — С. 158.
- ⁴³ Оглоблин О. Туманські. — С. 249.

⁴⁴ Доношение графу П. А. Румянцеву от бунчукового товарища Федора Туманского, корреспондента Санкт-Петербургской Академии наук, с присоединением двух программ для описания Малороссии. — *ІР НБУ*. — Ф. І. — № 2231. — Арк. 1.

⁴⁵ Там же. — Арк. 1 зв.

⁴⁶ А н а н ь є в а Т. Б. Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 5.

⁴⁷ Лист Ф. Й. Туманського до І. Лепехіна з Глухова до Санкт-Петербурга від грудня 1779 р. // С е м е н н и к о в В. П. Материалы для истории русской литературы и для словаря писателей эпохи Екатерины II: на основании документов архива Конференции Императорской Академии наук. — ПГр., 1915. — С. 124—125.

⁴⁸ Незважаючи на те, що В. П. Семенников вважав, що план Академічного зібрання у Глухові не зберігся, його екстракт був викладений в Конференції Академії 2 грудня 1779 р. академіком І. І. Лепехіним, який стисло переказав зміст листа до нього Ф. Й. Туманського з регламентом проєктованого Академічного зібрання. Див.: Л ю б и м е н к о І. І. Проект 1779 г... — Стлб. 50.

⁴⁹ Лист Ф. Й. Туманського до С. Г. Домашнева з Глухова до Санкт-Петербурга від 25.01.1780 р. // С е м е н н и к о в В. П. Материалы для истории... — С. 125—126.

⁵⁰ Б о р и с е н к о В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. — К., 1998. — С. 361.

⁵¹ Л ю б и м е н к о І. І. Проект 1779 г... — Стлб. 51; Труды Архива АН СССР... — С. 332.

⁵² С о л о в ь е в С. М. Август Людвиг Шлецер // Сочинения. В 18 кн. — М., 1995. — Кн. 16: Работы разных лет. — С. 277—313; К л ю ч е в с к и й В. О. Лекции по русской историографии // Сочинения. В 9 т. — М., 1989. — Т. 7: Специальные курсы (продолжение). — С. 221—233; Ч е р е п н и н Л. В. А. Л. Шлецер и его место в развитии русской исторической науки // Ч е р е п н и н Л. В. Отечественные историки. XVIII—XIX вв. — М., С. 45—73; К о л е с н и к И. И. Хронологический принцип изучения русского историописания у А. Л. Шлецера // К о л е с н и к И. И. Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. — Днепропетровск, 1993. — С. 168—181; К а м е н с к и й А. Б. Судьба и труды историографа Герарда Фридриха Миллера (1705—1783) // М и л л е р Г. Ф. Сочинения по истории России. Избранное. — М., 1996. — С. 374—415.

⁵³ Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — СПб., 1875. — Т. 13. — С. 292—295.

⁵⁴ Б е л к о в е ц С. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII века. Г. Ф. Миллер и А. Ф. Бюшинг. — Томск, 1988. — С. 71—79.

⁵⁵ Б е р к о в Н. П. История русской журналистики XVIII века. — С. 104.

⁵⁶ Цит. по кн.: К о л е с н и к И. И. Историографическая мысль в России... — С. 178—180.

(Далі буде)

